

JOANNA BACHLEJ

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Polityka gospodarcza bolszewickiej Rosji w analizach Stanisława Swianiewicza¹ (od komunizmu wojennego do NEP-u)

W artykule skoncentrowano się na analizie podstawowych problemów polityczno-gospodarczych Rosji Sowieckiej po rewolucji 1917 roku, w oparciu o badania Stanisława Swianiewicza ujęte w pracy *Lenin jako ekonomista*².

Zasadniczo badania te skupiały się na związku ideologii państw totalitarnych z polityką gospodarczą, pojmowanej jako sposób oddziaływania władz publicznych na zjawiska gospodarcze³. Politykę gospodarczą państwa zdefiniować można jako zespół wszelkich działań, których rezultatem ma być utrzymanie władzy⁴.

Analizowany okres to lata 1917–1921, kiedy to dokonał się przewrót bolszewicki, trwała wojna z obcą interwencją i kontrrewolucją, rozpoczynała się realizacja nowej polityki ekonomicznej, czyli NEP (*Nowaja Ekonomiczeskaja Politika*).

¹ Stanisław Swianiewicz (1899–1997). W latach 1917–1919 studiował na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Moskiewskiego. Później brał udział w wojnie bolszewicko-polskiej. Po demobilizacji kontynuował studia prawnicze i ekonomiczne na odnowionym Uniwersytecie im. Stefana Batorego w Wilnie, z którym związany był do 1939 roku. W 1924 roku po otrzymaniu dyplomu Wydziału Prawa został mianowany starszym asystentem przy Katedrze Ekonomii Politycznej. Pracę doktorską obronił w 1926 roku, habilitował się w 1931 roku. Nominację na profesora nadzwyczajnego otrzymał w 1938 roku. Był współtwórcą powstałego w 1930 roku Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie, gdzie kierował Sekcją Ekonomiczną. Wykładał również w utworzonej przy Instytucie Szkole Nauk Politycznych. Dorobek naukowy S. Swianiewicza koncentruje się głównie wokół ekonomii politycznej (*Psychologiczne podłoże produkcji w ujęciu Jerzego Sorela, Lenin jako ekonomista, Polityka gospodarcza Niemiec Hitlerowskich*).

² S. Swianiewicz, *Lenin jako ekonomista*, Wilno 1930.

³ Por. M. Kornat, *Polska szkoła sowietologiczna 1930–1939*, Kraków 2003, s. 65–71.

⁴ Por. F. Ryszka, *Wstęp do nauki o polityce. Uwagi metodologiczne*, Warszawa–Poznań 1978, s. 102.

Celem artykułu jest przedstawienie założeń ideologii i polityki społeczno-gospodarczej, ukierunkowanych na wprowadzenie nowego, jeszcze nigdzie na świecie niesprawdzonego ustroju. Artykuł oparty jest na badaniach dokonanych przez Swianiewicza w okresie przedwojennym (do 1930 roku).

Badając współczesną politykę gospodarczą Rosji Sowieckiej, Swianiewicz ograniczał się do ogólnych problemów w niej występujących⁵. Nie ukrywał, że łatwiejsze dla niego byłoby formułowanie tez dotyczących zamkniętego okresu historycznego, gdyż tworzenie syntezy zjawisk mu współczesnych mogłoby spowodować dowolną ich interpretację, co byłoby niezgodne z celem badań naukowych.

Sytuacja polityczna przed przewrotem

W okresie I wojny światowej Rosja znajdowała się w tragicznym wręcz położeniu ekonomicznym i socjalnym. Ludność sprzeciwiała się dalszemu udziałowi Rosji w wojnie. Skutkiem były masowe strajki. Rok 1917 rozpoczął się strajkiem około 80 tysięcy robotników przemysłu metalowego i włókienniczego.

Centralnym punktem wydarzeń stał się Piotrogród, gdzie w marcu zbuntowało się około 160 tysięcy żołnierzy wchodzących w skład miejscowego garnizonu. W następstwie tych wydarzeń powołano Rząd Tymczasowy i Piotrogradzką Radę Delegatów Robotniczych i Żołnierskich (sowieci). Wszystko to przyczyniło się do abdykacji cara Mikołaja II.

Wówczas powrócił z emigracji w Szwajcarii przywódca bolszewików Włodzimierz Iljicz Lenin, wzywając do obalenia Rządu Tymczasowego i oddania władzy w ręce Rad Robotniczych i Żołnierskich. Próbę taką podjęli bolszewicy w Piotrogradzie w listopadzie 1917 roku, skutkiem tego było objęcie przez nich władzy⁶. Na czele nowego komunistycznego rządu stanął Włodzimierz Lenin⁷.

⁵ S. Swianiewicz, *Rzut oka na zasadnicze problemy sowieckiej polityki gospodarczej*, Wilno 1933, s. 3.

⁶ G. Lukács charakteryzuje Lenina: „W największym skrócie ten obraz Lenina dałoby się sformułować jako tak oto: teoretyczna siła jego myśli polega na tym, że każdą kategorię – choćby najbardziej abstrakcyjnie filozoficzną – rozpatruje on w perspektywie jej oddziaływań w obrębie ludzkiej praktyki, a równocześnie przy każdym działaniu, które zawsze opiera się u niego na konkretnej analizie każdorazowo konkretnej sytuacji, łączy on tę analizę organicznym i dialektycznym związkiem z podstawowymi zasadami marksizmu. Nie jest zatem Lenin w ścisłym sensie ani teoretykiem, ani praktykiem, lecz jest głębokim myślicielem praktyki, namiętnym tłumaczem teorii na praktykę, kimś, czyje wnikliwe spojrzenie zawsze zwraca się ku tym przełomowym punktom, w których teoria przechodzi w praktykę, a praktyka w teorię”, *Historia i świadomość klasowa. Studia o marksistowskiej dialektyce*, Warszawa 1988, s. 41.

⁷ Zdaniem wybitnego współczesnego ekonomisty Wacława Stankiewicza, Lenin przewidział taki rozwój sytuacji, o czym pisze: „Trzeba przypisać Leninowi, iż trafnie przewidywał, że rewolucja ma szansę na zwycięstwo w sytuacji wielkiej wojny między mocarstwami i dramatycznego położenia mas pracujących. Pisał, że łańcuch systemu kapitalistycznego najłatwiej rozerwać tam,

Przejmujący władzę bolszewicy operowali hasłami wycofania Rosji z wojny, nadania ziemi chłopom oraz oddania całej władzy Radom⁸.

Wskutek udanego przewrotu bolszewickiego w listopadzie 1917, Lenin, twórca ideologii, osiągnął zakładany cel – faktycznie skoncentrował w swoich rękach władzę polityczną. I jak to trafnie ujął Sergiusz Hessen: „oto marksizm, wprawdzie nie tam, gdzie oczekiwali teoretycy w kraju ekonomicznie zacofanym, a nie »dojrzałym do socjalizmu«, rzeczywiście zdobył władzę”⁹.

Wszczynając przewrót, komuniści nie mieli opracowanego żadnego programu gospodarczego, tworzyli go dopiero w praktyce¹⁰. Lenin, mimo iż nie był ekonomistą, jeszcze przed rewolucją pisał na temat kapitalizmu w Rosji, a jego poglądy teoretyczne stały się źródłem polityki Sowieców¹¹.

Marksizm a polityka gospodarcza bolszewickiej Rosji¹²

Źródłem polityki gospodarczej bolszewickiej Rosji – pisał Stanisław Swianiewicz – był marksizm, w interpretacji Lenina¹³.

Posiłkując się klasycznym marksizmem, Lenin wskazywał, że nowy ustrój trzeba tworzyć w dwóch etapach, opierających się na planowej gospodarce:

gdzie sprzeczności społeczne są największe [...]”. W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1998, s. 517.

⁸ Hasło „precz z wojną” pomogło bolszewikom przejąć władzę nad masami. Dekret o pokoju postulował zawarcie demokratycznego i sprawiedliwego pokoju bez dystrybucji, *Polityka narodów*, t. III, zeszyt 1–2, [w:] S.W. Wojstowski, *Sprawa polska w rokowaniach w Brześciu Litewskim*, Warszawa, Rok 1934, styczeń–luty, s. 37. Lenin w odezwie *Do robotników żołnierzy i chłopów!* pisał: „Rząd Tymczasowy został obalony. Większość członków Rządu Tymczasowego została już aresztowana. Władza Radziecka proponuje wszystkim narodom niezwłoczny demokratyczny pokój i niezwłoczne zawieszenie broni na wszystkich frontach”. „Roboczoj żołdat”, nr IX, 26.10.1917 r. (8.11.1917 r.).

⁹ S. Hessen, *Państwo prawa i socjalizm*, Warszawa 2003, s. 128.

¹⁰ W okresie międzywojennym temat ten poruszał wybitny polski ekonomista Zygmunt Szempliński: „Od czasów Karola Marksa socjaliści wszystkich odcieni twierdzili z przekonaniem, że ekonomia polityczna jest nauką o prawach rządzących życiem gospodarczym społeczeństwa kapitalistycznego i z chwilą przewrotu socjalistycznego przestanie istnieć”. Z. Szempliński, *Prawa ekonomiczne i planowe regulowanie życia gospodarczego w ZSRR*, Warszawa 1930, *Ekonomista* R. XXX, s. 128.

¹¹ Por. B. Wiliams, *Lenin*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000, s. 123.

¹² Lenin pisał: „Marksizm – to system poglądów i nauk Marksa. Marks kontynuował i genialnie doprowadził do szczytu trzy główne prądy ideowe XIX wieku, należące do trzech najbardziej postępowych krajów ludzkości: klasyczną filozofię niemiecką, klasyczną angielską ekonomię polityczną i francuski socjalizm w związku z francuskimi teoriami rewolucyjnymi [...]”, W.I. Lenin, *Karol Marks*, [w:] *Marks, Engels, marksizm*, Warszawa 1949, s. 11.

¹³ S. Swianiewicz, *Lenin jako...*, s. 7.

pierwszy z nich to socjalizm, a drugi komunizm¹⁴. Różnica między nimi miała polegać na odmiennych zasadach pracy i wynagradzania¹⁵.

Za istotną cechę poglądów ekonomicznych Marksa Swianiewicz uznał ich ścisły związek z poglądami filozoficznymi Hegla¹⁶. Stąd badając gospodarkę, nasuwała mu się teza, iż nie można ujmować zjawisk gospodarczych statycznie – tak jak ekonomia klasyczna, lecz dynamicznie¹⁷. Wymagało to znalezienia odpowiedzi na pytanie – w jakim kierunku zmierza proces przemiany życia gospodarczego.

Punktu wyjścia marksizmu Swianiewicz upatrywał w twierdzeniu, „że żyjemy w epoce, gdy ostatecznie zostały przełamane te ramy, w które ujęte było życie gospodarcze średniowiecza”¹⁸.

Poprzez rozwój dużych przedsiębiorstw produkujących taniej z życia gospodarczego został wyeliminowany tzw. stan średni, składający się z drobnych przedsiębiorców, rzemieślników czy włościan. Na skutek tego nastąpił wzrost proletariatu. Nieliczna burżuazja posiadała kapitał i środki produkcji, proletariat miał do dyspozycji tylko siłę własnych rąk. Płaca robotnika wynosiła tyle, by starczyło mu na utrzymanie siebie i najbliższej rodziny oraz odtworzenie zużytej siły roboczej. Resztę zatrzymywał kapitalista jako zysk.

Zjawisko to ujął Marks w teorii wartości i nadwartości, gdzie wartość siły roboczej określał jak wartość towaru. Ilość kwot niezbędnych do utrzymania była odpowiednikiem płac robotniczych, niezależnie od rzeczywiście wypracowanych środków¹⁹.

¹⁴ Termin „gospodarka planowa” jest stosunkowo nowy. Rozpowszechnił się po wojnie 1914–1918 roku. Przez to pojęcie rozumie się gospodarkę kierowaną przez władzę do pewnych celów, za pomocą środków takich, jak specjalne normy prawne, subwencje, polityka pieniężna, celowo dostosowany system podatkowy, cła, premie itp. Gospodarki, w którą państwo nie wkraczałoby zupełnie, nigdy nie było. Żaden ustrój państwowy nie ograniczał się wyłącznie do chronienia zakresu i treści prawa własności, jak tego żądali ekonomiści – liberałowie, każdy rozszerzał swoje oddziaływanie także poza to pole i wpływał w ten sposób na kierunek życia gospodarczego. To oddziaływanie ze strony władz nazywano polityką ekonomiczną i do jej zakresu sprowadza się gospodarka planowa, *Encyklopedia nauk politycznych*, t. IV, z. 2, marzec 1939, s. 267.

¹⁵ Swianiewicz zwraca uwagę na leninowskie ujęcie socjalizmu: „To, co powszechnie nazywamy socjalizmem, Lenin nazywa komunizmem. Socjalizm zaś jest po prostu upaństwowieniem produkcji w warunkach opanowania władzy przez klasę robotniczą”. S. Swianiewicz, *Lenin jako...*, s. 106.

¹⁶ S. Swianiewicz pisał: „Marks tak samo jak Hegel uważał, że świat nie składa się z gotowych zakończonych przedmiotów, lecz z procesów nieprzerwanej przemiany, ciągłego stawania się i znikania, ciągłego samozaprzeczenia się. Dialektyczne właściwości pracy naszej myśli stanowią tylko odbicie dialektyki cechującej rozwój wszystkich zjawisk świata”, *ibidem*, s. 7.

¹⁷ Pisał o tym również W. Stankiewicz: „Dialektyka przeniesiona na grunt materializmu jest ogromnie przydatnym narzędziem poznania. Dialektyka jako metoda eksponuje dynamiczne ujmowanie wszelkich zjawisk, występowanie różnych sprzeczności (teza o jedności i walce przeciwieństw) oraz przechodzenie od powolnych zmian ilościowych do gwałtownych jakościowych (np. rewolucje społeczne). Dialektyka została zaakceptowana przez marksizm i występuje w dwóch postaciach” (materializm dialektyczny i historyczny), W. Stankiewicz, *op. cit.*, s. 230.

¹⁸ S. Swianiewicz, *Lenin jako...*, s. 8.

¹⁹ Por. K. Marks, *Kapitał*, t. II, [w:] *Dziela*, t. XXIV, Warszawa 1984, s. 95.

Zysk kapitalistów był więc skutkiem niezapłacenia robotnikowi za część jego pracy, którą Marks określił jako nadwartość. Teoria wartości i nadwartości Marksa ukazywała sprzeczność interesów pomiędzy burżuazją i proletariatem oraz jej rezultat – walkę tych dwóch klas.

Miarą postępu gospodarczego kapitalizmu była ogromna rozbudowa produkcji. Jednak w pewnym momencie stała się ona czynnikiem hamującym dalszy jego rozwój – poprzez konflikt między wzrostem ilości towarów a siłą nabywczą mas i pojawieniem się zjawiska nadprodukcji.

Stąd Lenin interpretując Marksa – pisał Swianiewicz – uznał, że dalszy rozwój sił wytwórczych wymagałby planowej regulacji życia gospodarczego, co pozostawało w sprzeczności z podstawowymi zasadami kapitalizmu i interesami burżuazji.

Swianiewicz wskazał na sprzeczności w rozumowaniu Lenina – jednoczesnego podziwu i zwalczania kapitalizmu²⁰. Z jednej strony Lenin pokazywał kapitalizm jako ogromną eksploatację sił ludzkich – dlatego chciał z nim walczyć. Z drugiej jednak w kapitalizmie widział ogromną szansę dla rozwoju Rosji. Stąd z zadowoleniem obserwował wszelkie przemiany gospodarcze, zmieniające panujące w Rosji formy feudalne na kapitalistyczne.

Lenin a narodnicy²¹

Poszukując źródeł myśli politycznej Lenina, Swianiewicz analizował jego stosunek do „narodników”²². Ten ruch, dla którego ideałem ustroju społeczno-go-

²⁰ Jak pisał w 1929 roku prof. Leopold Caro, nawet Bernstein podkreślał sprzeczności bolszewizmu i Lenina jako jego twórcy. Lenin początkowo twierdził, że klasa robotnicza dowiodła, iż potrafi bez pomocy inteligencji i kapitału zorganizować wielki przemysł. Później sam musiał przyznać, iż głupcami są ludzie wierzący, jakoby sam lud mógł rządzić państwem. L. Caro, *Lenin. Człowiek i dzieło*, Warszawa 1929, Ekonomista R. XXIX, t. II, s. 9.

²¹ Narodnicy (*narod* (ros.) – lud) – rewolucyjni rosyjscy drugiej połowy XIX wieku; dążyli do przebudowy ustroju społecznego w oparciu o chłopstwo; w 1876 r. stworzyli tajną organizację „Ziemia i Wola”, która rozpadła się na: „Narodnaja Wola” i „Czornyj Pieriediel”; Plechanow i Lenin zwalczali poglądy narodników. *Encyklopedia*, PWN, Warszawa 1962, s. 683.

²² Swianiewicz definiował „narodnichestwo” jako prąd łączący w sobie zachodnioeuropejski socjalizm oraz słowianofilstwo rosyjskie, przejawiające się przekonaniem o wielkiej misji do spełnienia przez lud rosyjski w dziejach świata. Szczególność Rosji polegać miała między innymi na tym, że w Rosji z zamierzchłej przeszłości pozostały instytucje kolektywne, takie jak *obszczyzna* i *artiel*, które mogłyby stworzyć podwaliny socjalizmu. *Obszczyzna* to taki układ własności, gdzie ziemia należy do wspólnoty wiejskiej jako całości. Poszczególnym członkom tej wspólnoty oddawane są do użytkowania kawałki tej ziemi. Jednak gospodarz uprawiający przydzieloną część ziemi nie był jej wyłącznym użytkownikiem. Przyznane mu działki mogły się zmieniać. *Obszczyzna* polegała na tym, że co jakiś czas na nowo przeprowadzano podziały gruntu. Oprócz wspólnego władania ziemią *obszczyzna* stanowiła swoistą jednostkę podatkową poszczególnych gospodarzy, instytucję tzw. *krugowej poruki*. Po reformach Aleksandra II *obszczyzna* stała się gwarantem zwrotu po-

spodarczego był socjalizm, Lenin zwalczał od początku swej działalności publicystycznej i politycznej²³.

Narodnicy uznawali Rosję za państwo szczególne i wybrane²⁴. Pomimo iż opierali się na teorii Marksa, to nie widzieli potrzeby transformacji do socjalizmu poprzez kapitalizm²⁵. Stąd ich negatywny, wręcz wrogi stosunek do kapitalizmu. Rosja miała dojść inną drogą do socjalizmu, aniżeli przewidywał to Marks. Według narodników szczególność ta polegała na istnieniu w Rosji instytucji kolektywnych, takich jak *obszczyzna* i *artiel*²⁶. To one miały stworzyć podwaliny socjalizmu.

Swianiewicz doskonale uchwycił różnicę w pojmowaniu kapitalizmu przez narodników w Rosji i zachodnioeuropejskich socjalistów. Narodnicy chcieli przywrócenia starych, prymitywnych form gospodarowania. Innym powodem, dla którego negowali możliwość rozwoju kapitalizmu w Rosji, był brak zewnętrznych rynków zbytu. Socjaliści zachodnioeuropejscy traktowali kapitalizm jako system przejściowy, ale konieczny w drodze do socjalizmu.

Różnica w poglądach między narodnikami i Leninem polegała na tym, że Lenin, opierając się na poglądach Marksa, stał na stanowisku, że socjalizm można osiągnąć jedynie drogą transformacji przez kapitalizm, bez konieczności oparcia na rynku zewnętrznym.

Założenia teoretyczne Lenina

Swianiewicz wskazywał na wiarę Lenina, iż wprowadzenie gospodarki planowej, gdzie państwo kieruje gospodarką i zabiera jej owoce, doprowadzi do komunizmu.

Lenin jako teoretyk był przede wszystkim ortodoksyjnym marksistą²⁷. Miało to odzwierciedlenie w jego teoriach ekonomiczno-społecznych. Swoje poglą-

życzki udzielonej przez państwo w celu wykupienia ziemi. *Obszczyzna* według narodników była warunkiem koniecznym dla organizacji socjalistycznego państwa. Natomiast zachodni indywidualizm oddalał państwa Europy Zachodniej od socjalizmu. Stąd to właśnie Rosja miała wyznaczoną szczególną rolę w dziejach ludzkości. Z tymi poglądami utożsamiała się część inteligencji rosyjskiej. S. Swianiewicz, *Lenin jako...*, s. 116–120.

²³ Według R. Palacza i innych, geneza poglądów Lenina tkwiła w roku 1887, kiedy to jego brat Aleksander został skazany na śmierć za udział w zamachu na cara. „Fakt ten wpłynął zasadniczo na późniejsze poglądy rewolucjonisty, który z kształtowanej w tych latach wizji walki z caratem wykluczył drogę obroną przez narodników”. R. Palacz, *Klasyki filozofii*, Warszawa 1987, s. 230.

²⁴ Pisał o tym W. Kania: „W duszy rosyjskiej od dawna tkwiły pierwiastki mistycyzmu i poczucia wielkiej misji do spełnienia w świecie przez Rosjan. Wiązały się one z żywiołowym charakterystycznym imperializmem rosyjskim”. W. Kania, *Bolszewizm i religia*, Rzym 1945, s. 49.

²⁵ Por. L. Bazyłow, *Historia powszechna 1789–1918*, Warszawa 1986, s. 694.

²⁶ Por. M. Kornat, *op. cit.*, s. 66–67.

²⁷ Według G. Lukácsa „ortodoksyjny marksizm nie oznacza więc bezkrytycznego uznawania wyników badań Marksa, nie oznacza też »wiary« w tę lub ową tezę ani nie polega na interpretowaniu jakiejś »świętej« księgi. Ortodoksja w kwestiach marksizmu odnosi się raczej wyłącznie do

dy opierał na materializmie filozoficznym i realizmie teoriopoznawczym²⁸. Teoria Marksa była dla Lenina objawieniem prawdy, którą należało rozpowszechniać²⁹. Wykładnię tej doktryny Lenin prowadził poprzez uzasadnianie, dopasowywanie bądź obronę tez postawionych przez autora³⁰. Jednak uważał, iż tylko jego interpretacja jest właściwa i słuszna. Dla niego „materializm dialektyczny był religią, idealizm – herezją”³¹.

Oficjalnym celem polityki sowieckiej stało się stworzenie silnego, socjalistycznego społeczeństwa, które ukazałoby światu wyższość komunizmu nad kapitalizmem³². Zastosowano przy tym metodę negacji całego ustroju kapitalistycznego³³.

Lenin za Marksem uważał, że do przebudowy socjalistycznego społeczeństwa niezbędne jest istnienie szeregu ekonomicznych i społecznych przesłanek, mogących powstać jedynie w trakcie rozwoju gospodarki kapitalistycznej³⁴. Od czasu narodzin teorii Marksa świat się zmienił i pojawił się problem dostosowania tej teorii do czasów współczesnych. Lenin też musiał zająć jakieś stanowisko wobec tych zmian. W pracy *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu* przyjął on najbardziej nowoczesną teorię imperializmu gospodarczego, określając imperializm jako ostatni etap kapitalizmu³⁵.

Swianiewicz proponował, by teorię kapitalizmu państwowego rozważać z kilku różnych punktów widzenia. Zasadniczo „jako punkt odniesienia jej pod-

metody. Jest nią naukowe przeświadczenie, że w dialektycznym marksizmie została znaleziona właściwa metoda badawcza, że metodę tę można kontynuować, rozwijać i pogłębiać tylko w kierunku określonym przez jej odkrywcę, że natomiast wszelkie próby jej przewyżczenia lub »ulepszania« prowadziły i musiały prowadzić jedynie do spłaszczeń, trywialności i eklektyzmu”, G. Lukács, *op. cit.*, s. 68.

²⁸ J. Kaliński, *Zarys historii gospodarczej XIX i XX wieku*, Warszawa 2000, s. 118–120; S. Swianiewicz, *Lenin*, [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*, Warszawa 1938, t. III K–M, s. 505–506.

²⁹ Por. W. Lenin, *Państwo a rewolucja. Nauka marksizmu o państwie a zadanie proletariatu podczas rewolucji*, Warszawa 1918.

³⁰ Por. W. Tatariewicz, *Historia filozofii*, Warszawa 1970, t. III, s. 253–254.

³¹ S. Swianiewicz, *Lenin...*, s. 5.

³² Jak pisał wybitny polski ekonomista okresu międzywojennego L. Caro: „Lenin ma zawsze jeden i ten sam cel wytknięty. Nie jest nim poznanie prawdy, ale zawsze tylko zniszczenie caratu i kapitalizmu”. Opierając się na twierdzeniach Zinowiewa, scharakteryzował Lenina jako „człowieka owdądnętego ideą nienawiści do burżuazji, prowadzącego naród swój do zemsty potwornej i strasznej – osiągnącego swój cel. Wszystko to miało swoje podłoże w roku 1887, kiedy to został skazany na śmierć brat Lenina Aleksander” (por. przyp. 20). L. Caro, *Lenin. Człowiek i dzieło*, Warszawa 1929, *Ekonomista* R. XXIX, t. II, s. 109 i 112.

³³ Por. S. Hessen, *op. cit.*, s. 128.

³⁴ S. Swianiewicz, *Lenin jako...*, s. 87.

³⁵ Por. W. Stankiewicz, gdzie autor pisze, iż dzieło R. Hilferdinga, *Das Finanzkapital. Studium o najnowszym rozwoju kapitalizmu*, wydane w 1910 r., zawierające analizę przemian w kapitalizmie na przełomie wieków, zainspirowało zarówno Lenina, jak i Bucharina do rozwijania najnowszej wówczas teorii rozwoju kapitalizmu, nazwanej imperializmem. W. Stankiewicz, *op. cit.*, s. 513.

stawowej idei zbudowanej na tle neomarksistowskiej teorii imperializmu gospodarczego koncepcji szczytowego punktu w rozwoju kapitalizmu”³⁶.

Według Lenina punkt ten występował przy połączeniu kapitału finansowego z władzą państwową w taki sposób, że to państwo z całym aparatem przymusu kieruje życiem gospodarczym. To państwo planuje i usuwa anarchię kapitalistyczną.

Przed rewolucją Lenin proponował jedynie nacjonalizację przemysłu cukierniczego, naftowego i węglowego oraz banków³⁷. Stąd Swianiewicz wskazywał, iż dla Lenina w początkowej fazie rządzenia celem nie była natychmiastowa zmiana gospodarki rosyjskiej w gospodarke socjalistyczną. Celem polityki gospodarczej Lenina stało się stworzenie takich warunków, w których prywatni przedsiębiorcy pod kierunkiem i kontrolą państwa mogliby zbudować podwaliny kapitalizmu monopolistycznego według koncepcji Hilferdinga³⁸. Zagadnienia te znalazły się zarówno w programie gospodarczym Lenina w 1917 roku, jak i później w zasadach realizowanej przez niego od 1921 roku nowej polityki gospodarczej³⁹.

Uważał, że dla istnienia gospodarki socjalistycznej niezbędny byłby system dyktatury proletariatu, ustanowiony przez tę dotychczas uciskaną warstwę społeczeństwa⁴⁰. Ten system miałby być okresem przejściowym od kapitalizmu do komunizmu. Miałby on być wykorzystany do walki z kapitalizmem i jego instytucjami. Wówczas to robotnicy mieli zgnieść wrogów klasowych oraz realizować gospodarke socjalistyczną⁴¹.

Wszyscy obywatele mieliby pracować u jednego państwowego pracodawcy, gdzie obowiązują jednakowe dla wszystkich normy i systemy wynagradzania. W etapie wstępnym rewolucji burżuazyjno-demokratycznej, poprzedzającej rewolucję socjalistyczną, Lenin dopuszczał do sojuszu proletariatu i chłopstwa⁴².

Nacjonalizację ziemi Lenin łączył z rozwojem walki klasowej na wsi i rozbudzeniem świadomości rewolucyjnej mas chłopskich⁴³. Stąd oceniał chłopów

³⁶ S. Swianiewicz, *Lenin jako...*, s. 100.

³⁷ *Ibidem*, s. 90.

³⁸ Rudolf Hilferding (1877–1941), działacz austriackiej i niemieckiej socjaldemokracji, lekarz z wykształcenia, który odbył kampanię wojenną na froncie włoskim. Był wybitnym publicystą, wykładowcą szkoły partyjnej w Berlinie, a w okresie Republiki Weimarskiej – ministrem finansów. W roku 1933 musiał emigrować, najpierw do Szwajcarii, a następnie do Francji, gdzie w czasie okupacji dostał się do niemieckiego obozu koncentracyjnego i zginął. W. Stankiewicz, *op. cit.* s. 512–513.

³⁹ S. Swianiewicz, *Lenin*, [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*, Warszawa 1938, t. III, s. 506.

⁴⁰ Swoje teoretyczne założenia ideologiczne dotyczące możliwości zwycięstwa rewolucji socjalistycznej początkowo w kilku, a nawet w jednym kraju i analizę monopolistycznej fazy rozwoju ustroju kapitalistycznego Lenin zawarł w pracy *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu*, wyd. w 1916 roku. *Encyklopedia powszechna*, PWN, Warszawa 1974, t. II, s. 697.

⁴¹ S. Swianiewicz, *Lenin*, [w:] *op. cit.*, s. 508.

⁴² W. Kozub-Ciembroniewicz, *Totalitaryzm*, [w:] K. Chojnicka i W. Kozub-Ciembroniewicz (red.), *Doktryny polityczne XIX i XX wieku*, Kraków 2000, s. 334.

⁴³ Według B. Olszewskiej-Dyoniziak dla Lenina kwestie filozoficzne nie miały żadnego znaczenia, a były wyłącznie narzędziem walki politycznej. Stąd uproszczenie koncepcji Marksa *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi* 28, 2005

z racji sytuacji ekonomicznej i politycznej jako gotowych poprowadzić walkę o swoje uwolnienie wspólnie z robotnikami⁴⁴.

Konfiskata ziemi i kolektywizacja⁴⁵

Zdaniem Swianiewicza, Lenin wiedział, iż nie da się doprowadzić do socjalizmu tylko poprzez wydawanie dekretów. Celem polityki państwa będzie przekonanie jednostek o konieczności poświęcenia swych interesów i potrzeb dla dobra ogółu. Stąd też pierwsze praktyczne posunięcia nowej władzy były skierowane głównie na ograniczenie praw i możliwości materialnych warstw posiadających. Ponadto ograniczenia te uniemożliwiały kontratak z ich strony.

Już 26 października 1917 roku II Ogólnorosyjski Zjazd Delegatów Robotniczych i Żołnierskich wydał „Dekret o ziemi”, mówiący o przejściu wszystkich gruntów na własność państwa i zabraniający obrotu ziemią⁴⁶. Skutkiem dekretu była konfiskata ziemi, inwentarza i zabudowań (bez odszkodowania) należących do cara, Kościoła prawosławnego czy obszarników. Skonfiskowane dobra oddano do dyspozycji komitetów rolnych i powiatowych Rad Delegatów Chłopskich⁴⁷.

Wraz z dziedzicznym prawem użytkowania ziemi chłopci uzyskali przydział inwentarza. Równocześnie zostało umorzone zadłużenie chłopów w bankach z tytułu opłat dzierżawnych. W początkowym okresie podział ziemi między chłopów miał charakter samowolnej grabieży⁴⁸. Dekret sankcjonował faktycznie dokonane już zmiany. W jego wyniku z czterech warstw ludności wiejskiej: obszarników, kułaków, średnio zamożnych włościan oraz robotników rolnych, wyeliminowano całkowicie wielkich właścicieli i robotników rolnych. To spowodowało wyrównanie się różnic między średnio zamożnymi i biednymi. W wyniku rozpo-

sowujące ją do warunków rosyjskich i sojuszu robotniczo-chłopskiego. B. Olszewska-Dyoniziak, *Antropologia totalitaryzmu europejskiego XX wieku*, Wrocław 1999, s. 41.

⁴⁴ S.P. Trapieznikow, *Leninizm a sprawa agrarno-chłopska*, Wrocław–Warszawa–Kra-ków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 284.

⁴⁵ Geneza kolektywizmu w Rosji sięga przełomu XIII i XIV wieku. Kolektywizm w działalności gospodarczej zaczął pojawiać się w zrzeszeniach kupców w *artiele*, gdzie każda *artiel* miała swojego starostę. Członkowie mieli równe w niej udziały. Starosta dysponował kapitałem członków. I.W. Andrejew (red.), *Ekonomiczeskaja psychologia*, Sankt Petersburg 2000, s. 132 i 149.

⁴⁶ Według kalendarza gregoriańskiego.

⁴⁷ Lenin, mówiąc chłopom: „Bierzcie wszystko, co wam zagrabiono”, nie robił tego z powodu swoich przekonań, ale dlatego iż takie były oczekiwania mas chłopskich, do których nagiął się w celu utrzymania władzy. L. Caro, *op. cit.*, s. 109.

⁴⁸ Chaos panujący w Rosji już w okresie dwuwładzy, tj. rządu Kiereńskiego i rządu Komitetu Centralnego Rady Delegatów Robotniczych, był takich rozmiarów, że stało się możliwe zagarnianie przez chłopów gruntów wielkiej własności rolnej, a także niszczenie przez nich budynków czy inwentarza. Por. L. Kulczycki, *Bolszewizm*, [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*, Warszawa 1936, t. I: A–D, s. 492.

częcia kolektywizacji rolnictwa do końca roku 1918 powstało 1500 kołchozów i sowchozów, co stanowiło około 4% powierzchni gruntów rolnych⁴⁹.

Gospodarka w rękach bolszewików

Głównym celem polityki gospodarczej państwa sowieckiego stało się zorganizowanie centralnej rejestracji i kontroli całego życia gospodarczego. Metodą pozwalającą na osiągnięcie tego celu był opracowany przez Lenina system środków administracyjnych. Według Swianiewicza najważniejsze z nich to:

- 1) *nacjonalizacja banków,*
- 2) *kontrola robotnicza nad administracją przedsiębiorstw,*
- 3) *przymusowe zsyndykalizowanie szeregu gałęzi przemysłu,*
- 4) *usunięcie ochrony tajemnicy handlowej,*
- 5) *monopol zbożowy, przymusowe zorganizowanie całej ludności w towarzystwa spożywcze albo popieranie takiego organizowania się oraz nadzór nad nim*⁵⁰.

Nacjonalizacja banków

Głównym zadaniem polityki gospodarczej Sowietów – oceniał Swianiewicz – było dla Lenina opanowanie instytucji finansowych. Opanowanie banków pozwalało na kontrolę interesów prowadzonych przez poszczególnych kapitalistów i wpływ na ich przebieg poprzez racjonowanie kredytów. Jedną z pierwszych dziedzin, którą znacjonalizowano, była bankowość. Dekret z 14 grudnia 1917 roku przekształcał dawny Bank Państwowy w Bank Ludowy Republiki Rosyjskiej. Następnym dekretem było włączenie do monopolu państwowego 52 banków handlowych z rezerwami pieniężnymi w wysokości około 10 milionów rubli oraz innych instytucji kredytowych⁵¹. Równocześnie wprowadzono monopol państwa na handel złotem⁵².

Nacjonalizację banków Lenin uzasadniał oszczędnościami pracy oraz zwiększeniem dostępności usług bankowych. Innym argumentem przemawiającym za zmniejszeniem liczby banków w Sowietach było porównanie z Niemcami, gdzie działały cztery banki, oraz z USA, gdzie były tylko dwa. Według Lenina nacjonalizacja banków była jedynym sposobem kontroli państwa nad przepływem pieniędzy.

⁴⁹ Por. J. Kaliński, *op. cit.*, s. 118–120.

⁵⁰ Za S. Swianiewiczem, *Lenin, Grozjaszczaja katastrofa i kak s niej borotsia, Sobranije soczinenij*, t. XIV, cz. II, s. 182; S. Swianiewicz, *Lenin...*, s. 89.

⁵¹ *Ibidem*, s. 93.

⁵² Janusz Kaliński podaje, iż wartość zapasów złota, jaką przejęli bolszewicy, wynosiła 1,3 mld rubli. J. Kaliński, *op. cit.*, s. 119.

Kontrola robotnicza nad administracją przedsiębiorstw

Doktrynalnym celem nowego ustroju była całkowita nacjonalizacja prywatnych przedsiębiorstw⁵³. Początkowo w fabrykach tworzono komitety fabryczne, których zadaniem była kontrola dotychczasowych prywatnych zarządów. Jednak komitety samowolnie zaczęły zarządzać i „nacjonalizować” przedsiębiorstwa. Brak wykształcenia szczególnie odczuwalny w zakresie finansów i księgowości uniemożliwiał jakiegokolwiek zarządzanie. Stąd stwierdzenie Swianiewicza, że wprowadzona kontrola robotnicza nad administracją przedsiębiorstw spowodowała „anarchię oraz zupełny zanik dyscypliny”⁵⁴.

Na przełomie 1917 i 1918 roku państwo zaczęło przejmować zakłady i fabryki, obejmujące wszystkie dziedziny – od przemysłu lekkiego do przemysłu ciężkiego i zbrojeniowego. Od początku 1918 roku rząd zdecydował o nacjonalizacji poszczególnych gałęzi przemysłu, a w połowie roku ukazał się dekret o powszechnej nacjonalizacji wszystkich większych zakładów przemysłowych, które obejmowane były zarządem Rad Gospodarki Narodowej. W przejściowym okresie w systemie gospodarki istniały różne typy własności: państwowy przemysł ciężki, transport i handel zagraniczny oraz prywatne przedsiębiorstwa przemysłowe, gospodarstwa chłopskie i kupiectwo⁵⁵. Państwo przez cały czas zwiększało kontrolę nad gospodarką, określaną przez Swianiewicza kapitalizmem państwowym⁵⁶.

Wpływ podpisania pokoju w Brześciu na gospodarkę

Skutki polityczne podpisanego przez Rosję w 1918 roku w Brześciu traktatu pokojowego z Niemcami wiązały się bezpośrednio z gospodarką Rosji i utratą części terytorium. Wraz z nim Rosja utraciła znaczny potencjał gospodarczy składający się aż z 33% zakładów przemysłowych, 75% kopalni węgla i rud żelaza, 32% gruntów uprawnych, 26% sieci kolejowej oraz 62 mln obywateli⁵⁷.

⁵³ Por. J.J. Waltera, który pisząc na temat nacjonalizacji, przytacza słowa Lenina: „Lenin mówił, że jeśli trzeba było nacjonalizować aż do najdrobniejszych sklepikarzy, to ze względu na kwestię »atmosfery«, a nie z powodu wycisku człowieka przez człowieka”. J.J. Walter, *Machiny totalitarne*, Kraków 1998, s. 79.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 93.

⁵⁵ Por. J. Kaliński, *op. cit.*, s. 119.

⁵⁶ Według *Encyklopedii popularnej PWN AZ*, kapitalizm państwowy to 1) w kapitalizmie tworzenie przez państwo przedsiębiorstw produkcyjnych i usługowych – nacjonalizacja istniejących; 2) w okresie przejściowym od kapitalizmu do socjalizmu: działanie elementów gospodarki kapitalistycznej pod kontrolą państwa. Warszawa 1962, s. 443.

⁵⁷ Por. J. Kaliński, *op. cit.*, s. 120.

W obronie obalonych władz, przeciwko nowemu porządkowi wystąpiły oddziały wierne Rządowi Tymczasowemu i kozacy. Zostały one wsparte przez wojska państw Ententy.

We wrześniu 1918 roku w następstwie zamachu na Lenina wprowadzono w Rosji stan wojenny. Wynikiem tego była likwidacja pozostałości po systemie parlamentarnym i wielopartyjnym. Ustrój polityczny państwa opierał się na zdominowanym przez komunistów systemie rad. Władzę wykonawczą stanowiła Rada Komisarzy Ludowych. Nowy bolszewicki porządek opierał się na rządach dyktatorskich o charakterze klasowym, zwalczających własność prywatną.

Komunizm wojenny w gospodarce⁵⁸

Założeniem komunizmu wojennego było wyzbycie się indywidualnych potrzeb na rzecz państwa. Państwo przejęło kontrolę nad całą gospodarką. Przedsiębiorstwa przemysłowe pozbawione były jakiegokolwiek samodzielności, a ich funkcjonowanie – inaczej niż w kapitalizmie – nie zależało od efektów gospodarczych. Sytuacja wewnętrzna uniemożliwiła państwu komunistycznemu stabilizację polityki gospodarczej. Masowe wystąpienia przeciwko nowej władzy przedrewolucyjnego aparatu gospodarczego i administracyjnego oraz wojna domowa zmusiły Lenina do zmiany kierunku swej polityki. Okres od wiosny 1918 do wiosny 1921 roku nazywano komunizmem wojennym. Początkowo ta polityka była reakcją na chaos gospodarczy, później na masowe wystąpienia przeciwko nowej władzy i wojnę. Cała energia bolszewickiego państwa została skierowana na obronę komunistycznej władzy i utrzymanie nowego porządku, co wiązało się z wprowadzeniem masowego terroru i przymusu ekonomicznego⁵⁹. Organem stojącym na straży bolszewickich zasad była powołana w 1917 roku radziecka policja Czecha⁶⁰. Miała ona uprawnienia sędziowskie i wykonawcze. Do jej zadań

⁵⁸ Według *Encyklopedii popularnej PWN AZ* (s. 487): „Komunizm wojenny to polityka gospodarcza w Rosji radzieckiej 1918–1920, w okresie wojny domowej i obcej interwencji, polegała na przymusowym ściąganiu od chłopów nadwyżek produktów rolnych, zakazie handlu prywatnego zbożem, wprowadzeniu repartycji żywności i monopoli handlu zagranicznego”.

⁵⁹ Rosja była państwem, gdzie despotyzm miał swoje korzenie w odległej historii sięgającej XVI wieku. Stąd taki sposób sprawowania władzy nie był niczym nowym w Rosji totalitarnej. Wspomina o tym B. Olszewska-Dyoniziak, *op. cit.*, s. 92–94.

⁶⁰ Według *Encyklopedii PWN* „Wsiarossijskaja czriezwyczajnaja komissija po bor’bie s kontriewolucyjnej i sabotażem (WCzK), pot. Czecha, policja polit. sowieckiej Rosji (potem Ros. FSRR) powołana 20 XII 1917 na polecenie Lenina i z inicjatywy F. Dzierżyńskiego (który nią kierował) do ochrony władzy bolszewickiej; w jej tworzeniu pomogli oficerowie carskiej Ochrony. Zajmowała się sprawami bezpieczeństwa państw., prowadziła wywiad, kontrwywiad i organizowała na szeroką skalę sabotaż oraz prowokacje polit.; od początku bezwzględna, po zamachu D. Kapłan na Lenina i wprowadzeniu »czerwonego terroru« otrzymała prawo rozstrzeliwania bez śledztwa i sądu wszystkich przeciwników władzy bolszewickiej (dekret Rady Komisarzy Lud. z 21 II 1918); po wybuchu wojny domowej w Rosji przeprowadziła eksterminację znacznej części dawnej elity polit. i gosp., na szeroką

należało przeprowadzanie konfiskaty mienia, kontrole prawidłowości rozdziału kartek czy cenzura.

Głównym zadaniem gospodarczym stało się utrzymanie produkcji w zakładach przemysłowych niezbędnych dla obrony kraju oraz zaopatrzenie armii i ludności cywilnej w żywność. Było to tym bardziej trudne, że nastąpił całkowity rozpad życia gospodarczego; załamała się produkcja, zanikł handel, wszędzie występował głód i nędza.

Metodą, która miała doprowadzić do realizacji założeń programowych ustroju, było podporządkowanie całego życia gospodarczego państwu.

Kwestia agrarna

Największe trudności rząd sowiecki spotkał na odcinku rolnym. Chłopi, którzy na początku rewolucji przynajmniej częściowo zaspokoiili głód ziemi, nie chcieli poświęcać swych interesów dla rządu. Polityka komunizmu wojennego wprowadzała monopol państwa na handel zbożem. Rolnictwo zostało obciążone obowiązkowymi dostawami zbóż i nadwyżek żywnościowych, tzw. *prodrazwiorstki*. Obowiązkowe dostawy egzekwowano brutalnymi metodami. W tym celu używano wojska i tzw. ekip robotniczych.

Rekwizycję przymusowych dostaw przeprowadzano praktycznie bez żadnego ekwiwalentu dla chłopstwa, szczególnie dotkliwe były dla zamożniejszych chłopów⁶¹. „Rząd płacił włościanstwu bardzo niskie ceny i to w zdewaluowanej walucie, a w zamian za to chłop nie mógł otrzymać potrzebnych mu artykułów przemysłowych z powodu ich braku, stosowana polityka była w rzeczywistości ograbianiem wsi na rzecz miasta...”⁶². Za te same produkty obowiązywały bardzo wysokie ceny na wolnym rynku, toteż chłopci chowali zboże przed rekwizycją. Coraz bardziej dotkliwy brak żywności w miastach spowodował powszechnie obowiązujący system konfiskaty prawie całej produkcji rolnej. Niejednokrotnie chłopci stawiali czynny opór, co wpływało na zaostrzenie represji przez władze. To z kolei powodowało głód, zwiększenie niechęci do władzy i katastrofalny wręcz spadek produkcji.

Metody prowadzonej polityki Lenin uzasadniał ideologią i hasłem: „przetrzymańie za wszelką cenę w imię nadziei, że po obronieniu integralności terytorium własnego i złamaniu wrogów wewnętrznych będzie można przystąpić do realizacji zasadniczych założeń programowych”⁶³.

skale stosując system zakładników i sądów doraźnych; masowo torturowała więźniów w śledztwie; liczbę jej ofiar trudno jest ustalić, choć wiadomo, że sięgała setek tysięcy. Początkowo kadrowa, w 1921 liczyła już 31 tys. funkcjonariuszy (w tym także Żydów, Polaków, Łotyszów, Chińczyków); II 1922 przekształcona w GPU”; http://encyklopedia.pwn.pl/52816_html.

⁶¹ Por. J. Warecki, *Etapy sowieckiej polityki wewnętrznej. Polityka narodów*, z. 3–4, wrzesień–październik, Warszawa 1938, t. XII, s. 162.

⁶² *Ibidem*, s. 162.

⁶³ *Ibidem*, s. 161.

Wszystko to miało służyć przekształceniu społeczeństwa w jeden organizm zespołowej produkcji i kształtowaniu komunistycznego człowieka⁶⁴. Metody wprowadzenia komunizmu wojennego można za B. Williams określić jako „centralizm i przymus, jako państwową kontrolę nad każdym aspektem produkcji i dystrybucji, nacjonalizację każdej dziedziny przemysłu oraz militaryzację pracy”⁶⁵.

Skutki komunizmu wojennego

Zdaniem Swianiewicza trudno było oceniać, czy zjawiska gospodarcze, takie jak: szalona inflacja, gwałtowny spadek wartości rubla, powrót do prymitywnej gospodarki naturalnej na wsi czy zupełny zanik transakcji gospodarczych, były rezultatem tylko przeprowadzonych reform. Mniej powściągliwie ocenił rezultaty leninowskiej polityki gospodarczej Jean-Jacques Walter, który nacjonalizację całej gospodarki i odwołanie ze stanowisk poprzednich zarządców określa jako brak rozsądku. Przy czym o złej polityce świadczy brak jakichkolwiek rezultatów nawet przy zastosowaniu tak drastycznych metod jak zabieranie siłą pól przy pomocy policji politycznej i armii czy masowe mordy zbuntowanych chłopów. Nie pomogły także metody okupacji wojskowej regionów o dążeniach separatystycznych ani gułag⁶⁶.

Działalność przedsiębiorstw polegała jedynie na przetworzeniu bezpłatnie przydzielonych surowców w produkty. Te przekazywane były do dyspozycji Najwyższej Rady Gospodarki Narodowej.

Konsekwencją takiego sposobu gospodarowania było zerwanie dotychczasowych więzi gospodarczych. Nastąpiła całkowita likwidacja prywatnej własności oraz eliminacja prywatnego handlu⁶⁷. Płace przyjęły formę zaopatrzenia kartkowego⁶⁸.

Następstwa polityki komunizmu wojennego oceniał Swianiewicz jako całkowitą ruinę gospodarczą Rosji sowieckiej⁶⁹. Wielkość produkcji przemysłowej sta-

⁶⁴ W. Lenin, *Dzieła*, Warszawa 1989, t. XIX, s. 53.

⁶⁵ B. Williams, *op. cit.*, s. 122.

⁶⁶ J.-J. Walter, *op. cit.*, s. 86–87.

⁶⁷ J. Górski, W. Sierpiński, *Historia powszechnej myśli ekonomicznej 1870–1950*, Warszawa 1975, s. 263.

⁶⁸ Charakterystyczne dla tego okresu były braki niezbędnych produktów żywnościowych dla wojska i ludności cywilnej – stąd perspektywa dla mas głodu i nędzy. Lekarstwem na to miała być szeroko pojęta reglamentacja obejmująca produkcję i wszelkie dobra. Wprowadzając kapitalizm państwowy, Lenin opierał się na wzorcach organizacji niemieckiej gospodarki w okresie wojennym. S. Swianiewicz, *Lenin jako...*, s. 83.

⁶⁹ Pisze o tym Sergiusz Hessen, określając istotę dyktatury proletariatu jako zburzenie starego porządku bez możliwości stworzenia nowego ustroju. Jego zdaniem wynika to z założeń rewolucyjnego marksizmu jako „czystej negacji”, S. Hessen, *op. cit.*, s. 128.

nowiła tylko nieznaczny procent produkcji przedwojennej⁷⁰. Z powodu zniszczeń i braku surowców wiele zakładów przemysłowych było nieczynnych. Te, które funkcjonowały, zarządzane były nieracjonalnie, bez względu na wyniki ekonomiczne, często nie pokrywały nawet kosztów produkcji. Zarządzający przedsiębiorstwami, pozbawieni miernika wartości, stracili możliwość dokonywania rachunku wyników. Wskutek braku dyscypliny znacznie obniżyła się wydajność pracy.

Transport kolejowy był w stanie krytycznym; większość lokomotyw wymagała remontu, ponadto brak było opału służącego wówczas jako paliwo napędowe. Brak kontaktów miasta i wsi spowodował niemożliwość zaspokojenia nawet podstawowych potrzeb włościanstwa.

Utworzenie monopolu zbożowego nie przyniosło spodziewanych rezultatów⁷¹. Ludność wiejska zaprzestała wytwarzać cokolwiek na sprzedaż. Rozwój wsi rosyjskiej został cofnięty na drodze rozwojowej do prymitywnych warunków gospodarki naturalnej⁷². Chłop zakopywał zapasy w ziemi. Rząd wysyłał oddziały zbrojne po zboże na wieś. W odpowiedzi na to chłop zmniejszał zasiewy⁷³.

Na skutek braku pracy w fabrykach zmniejszyła się liczba robotników, którzy przecież mieli stanowić trzon dyktatury proletariatu. Część z nich wracała na wieś czy też zdobywała środki na utrzymanie poprzez handel uliczny bądź drobne spekulacje. „Fala wojennego komunizmu, która przysła wkrótce, zniszczyła to, co zostało zrobione w celu realizowania leninowskiego planu budowy kapitalizmu państwowego” – pisał Swianiewicz, a Lenina określał jako przywódcę niszczącego wszelkie wyższe formy gospodarcze⁷⁴.

Lenin swoje działania uzasadniał teoretycznie. Uważał, że każdy krok nakierowany na likwidację inicjatywy prywatnej jest ugruntowaniem systemu komunistycznego. Działalnością wrogich sił wewnętrznych i zewnętrznych tłumaczył tragiczną sytuację ekonomiczną. Wzywał ludność do przetrwania ciężkich chwil w imię lepszego jutra. Dopóki trwała walka zbrojna o zachowanie terytorium i ustroju, leninowskie hasła odnosiły pozytywny efekt, szczególnie wśród młodzieży⁷⁵. Lecz po zakończeniu wojny i stabilizacji granic w 1921 roku problemy organizacji życia gospodarczego powróciły.

⁷⁰ Np. produkcja węgla spadła z 29,5 mil ton w 1913 r. do 7,8 mln ton w 1920 r., produkcja ropy z 8,8 do 3,8; stali z 4,8 mln ton w 1913 r. do 0,16 mln w 1920 r. (30-krotnie); miedzi z 34,3 mln ton w 1913 r. do 2,0 mln ton w 1920 r. W. Wakar, *Polityka gospodarcza współczesnej Rosji*, Warszawa 1932, *Ekonomista* R. XXXII, s. 39.

⁷¹ Za Swianiewiczem, *Lenin, O gosudarstwiennom kapitalizmie*, Moskwa 1927, s. 42. S. Swianiewicz, *Lenin jako...*, s. 94.

⁷² *Ibidem*, s. 94.

⁷³ Por. J.-J. Waltera, który pisze w odniesieniu do sowieckiego rolnictwa: „Kiedy kolektywizacja osiąga poziom maksymalny, nastaje głód – natychmiastowy i straszliwy”. J.-J. Walter, *op. cit.*, s. 87.

⁷⁴ S. Swianiewicz, *Lenin jako...*, s. 95.

⁷⁵ Na ten temat pisał w 1930 roku Stanisław Mackiewicz (Cat), zwracając uwagę, iż w zależności od wieku różna była ocena sytuacji politycznej i ekonomicznej bolszewickiej Rosji; „czynnikiem mającym wpływ na kształtowanie się stosunków w Rosji jest pokoleniowa różnica w oce-

Lenin początkowo chciał odbudować życie gospodarcze „metodami wojennymi”. Stąd nie zdemobilizował wojska, tylko z żołnierzy utworzył armię pracy, która miała służyć do odbudowy zniszczonego kraju. Przy jednoczesnym utrzymaniu systemu aprowizacyjnego, a więc rabunku wsi. Spotkało się to z dezaprobatą społeczeństwa, dążącego do poprawy sytuacji materialnej, wydostania się z nędzy, którą wcześniej Lenin usprawiedliwiał wojną.

Opór wsi, doprowadzonej do rozpaczki legalnym rabunkiem prowadzonym przez państwo, powodował bunty lub masowe zaniechania upraw roli. Spadek zasiewów, dodatkowo klęska nieurodzaju spowodowały katastrofalny głód, wzmagający antysowieckie nastroje mas.

Nowa Polityka Ekonomiczna (NEP)⁷⁶

W dniach 8–16 marca 1921 roku obradował X Zjazd RKP, który miał istotne znaczenie zarówno dla gospodarki, jak i polityki wewnętrznej Rosji. Uchwalenie przez zjazd rezolucji „O zastąpieniu kontyngentów podatkiem w naturze” zamykało okres komunizmu wojennego. Wysokość podatku miała być niższa od

nie tego, co się zmieniło w Rosji po rewolucji. Osoby, które przeżyły okres przedrewolucyjny, rewolucyjny i nadal żyją – zazwyczaj »nienawidzą Sowietów« i liczą na »wybawienie« z jakiegokolwiek strony. Osoby młodsze, znające tylko obecny im porządek, kochają wręcz władzę sowiecką”. S. Mackiewicz (Cat), *Mysł w obcegach*, (wydanie współczesne) Warszawa 1998, s. 19.

⁷⁶ „Nowa Ekonomiczna Polityka (NEP), polityka gospodarcza bolszewików prowadzona w państwie sowieckim 1921–29 (wg projektu Lenina zatwierdzonego 1921 przez X Zjazd RKP, jej wprowadzenie wymusił narastający opór społeczeństwa (antonowszczyzna, kronsztackie powstanie) przeciwko stosowanej w czasie wojny domowej polityce komunizmu wojennego, która wywołała masowy głód, katastrofalny spadek produkcji i głęboki kryzys gospodarczy kraju. Zasadnicze założenia NEP – który był próbą powrotu do gospodarki rynkowej z zachowaniem monopolu własności państwowej w podstawowych dziedzinach przemysłu – to zamiana obowiązkowego kontyngentu płodów rolnych (rujnującego wieś) na podatek żywnościowy, przywrócenie systemu towarowo-pięiężnego w wymianie między miastem a wsią oraz liberalizacja stosunków w przemyśle przez wprowadzenie koncesji rządowych dla kapitału prywatnego i obcego (np. wspólne przedsiębiorstwo) oraz systemu oceniania działalności przedsiębiorstw opartego na rachunku gospodarczym. Wkrótce po wprowadzeniu NEP udało się odbudować rynek wewn. w ZSRR, a po pojawieniu się nadwyżek produkcyjnych odrodził się także handel. W 1924, po ustabilizowaniu finansów państw. i wprowadzeniu »twardej« waluty (opartej na parytecie złota), bolszewicy przystąpili do odbudowy zniszczeń wojennych w kraju. Jednocześnie po pojawieniu się tzw. nowej burżuazji (nepmani w mieście, kułacy na wsi) w WKP(b) rozgorzały spory teoret. dotyczące kontynuowania NEP; zwolennikiem jego utrzymania był N.I. Bucharin, przeciwko wystąpiła tzw. lewicowa opozycja (z G.J. Zinowjewem i L.B. Kamieniewem na czele); Stalin, popierający początkowo Bucharina, zmienił stanowisko, gdy 1927 na rynku produktów spoż. pojawił się kryzys spowodowany niedożaniem produkcji przem. za szybko rozwijającym się rolnictwem i IV 1929 nakazał zaniechanie NEP i rozpoczęcie kolektywizacji. Do niektórych założeń NEP próbowano odwołać się w ZSRR i niektórych państwach komunistycznych w pierwszych latach”. *Encyklopedia multimedialna*, PWN, Warszawa 2004, <http://encyklopedia.pwn>.

dotychczasowej wysokości kontyngentów i miała ulegać jeszcze stopniowemu obniżaniu. Zastąpienie kontyngentów podatkiem żywnościowym określanym przez M. Malie jako system półrynkowy, zapoczątkowało okres NEP-u (*nowaja ekonomiczeskaja politika*)⁷⁷. Swianiewicz określił to jako powojenny powrót do koncepcji budowy socjalizmu poprzez kapitalizm państwowy⁷⁸.

NEP był częściowym przywróceniem instytucji rynkowych i inicjatywy prywatnej⁷⁹. Lenin pisał: „nowa polityka ekonomiczna nie zmienia jednolitego planu gospodarczego, lecz zmienia metody jego realizacji”⁸⁰.

Program gospodarczy Lenina z 1921 roku Swianiewicz oceniał pozytywnie, na co miały wpływ znacznie lepsze rezultaty gospodarcze niż wynikające z programu z 1917 roku. Następujące ożywienie gospodarcze było wynikiem pobudzenia aktywności głównie drobnych producentów⁸¹.

Lenin oczekiwał ożywienia gospodarczego głównie poprzez działalność dużych prywatnych przedsiębiorców, dlatego chciał udzielać im koncesji czy dzierżawić zakłady przemysłowe⁸². Swianiewicz pisał o przygotowaniu przez władze sowieckie około 1200 propozycji przydzielenia koncesji, z czego doszło do skutku 41.

Przewidywano, iż koncesjonariusze zainwestują 20 mld rubli. Faktycznie do 1925 r. zainwestowano 4 mln rubli. Do 1 kwietnia 1924 r. wydzierżawiono 6488 przedsiębiorstw, zatrudniających 39 094 robotników, co stanowiło 3,8% ogólnej liczby robotników⁸³.

W okresie NEP-u zadaniem konkurencji pomiędzy prywatnym i publicznym przedsiębiorstwem miała być nauka „ciągłego kalkulowania i ciągłego racjonalizowania pracy” dla przyszłych zarządców⁸⁴. Rola prywatnego przedsiębiorcy miała polegać na przygotowaniu socjalistycznych następców, którzy po spełnieniu zadania mieliby odejść.

Wprowadzenie NEP-u w rolnictwie polegało na zastąpieniu wcześniej obowiązujących przymusowych dostaw dla państwa podatkiem w naturze⁸⁵. Był on znacznie niższy od wcześniejszych przymusowych dostaw, stąd chłopom pozostawała część plonów do własnej dyspozycji i możliwości wymiany czy sprzeda-

⁷⁷ M. Malia, *Sowiecka tragedia*, Warszawa 1998, s. 176.

⁷⁸ S. Swianiewicz, *Lenin jako...*, s. 102.

⁷⁹ J. Kaliński, *op. cit.*, s. 121–122.

⁸⁰ W.I. Lenin, *Dzieła*, Warszawa 1955, t. 33, s. 517.

⁸¹ Ogólna produkcja rosyjskiego rolnictwa po wprowadzeniu NEP-u osiągnęła: w 1921 r. – 3,5 mld rubli, w 1922 r. – 3,9 mld rubli, w 1923 – 4,1 mld rubli, w 1923/24 – 6,1 mld rubli. Przy czym ostatni wynik przedwojenny w 1913 r. wynosił – 6,6 mld rubli. S. Swianiewicz, *Lenin jako...*, s. 99.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*, s. 98.

⁸⁴ S. Swianiewicz, *Polityka gospodarcza Niemiec Hitlerowskich*, Warszawa 1938, s. 53.

⁸⁵ Leninowski program agrarny na etapie rewolucji socjalistycznej zakładał przeprowadzenie przez rady delegatów robotników rolnych (*batraków*) konfiskaty i upaństwowienie ziemi od prywatnych właścicieli. Następnie upaństwowienie ziemi w ramach Socjalistycznej Republiki Rad. S.P. Trapieznikow, *op. cit.*, s. 279.

ży nadwyżek. Podatek był progresywny, zależny od możliwości wytwórczych i wielkości danego gospodarstwa chłopskiego. Wprowadzono niższy podatek od gospodarstw o małej zdolności produkcyjnej i tych należących do chłopów pracujących w mieście niż od gospodarstw należących do chłopów średniorolnych. Zostały wprowadzone ulgi w podatku płaconym w naturze dla rolników zwiększających powierzchnię upraw. Obowiązującą w okresie komunizmu wojennego odpowiedzialność zbiorową za dostarczanie kontyngentów dostaw obowiązkowych (*razwiorstki*) zastąpiono odpowiedzialnością indywidualną każdego gospodarstwa⁸⁶.

* * *

Stanisław Swianiewicz analizował gospodarkę bolszewickiej Rosji jako totalitarną. Polityka gospodarcza była konsekwencją ideologii. Ta traktowała państwo jako organizm, gdzie nie liczą się potrzeby jednostki, lecz dobro ogółu. Metodą, która miała doprowadzić do realizacji założeń ideologicznych, było podporządkowanie całego życia gospodarczego państwu. Osiągnięcie celów politycznych doprowadziło do ruiny gospodarczej państwa. Swianiewicz postrzegał przeprowadzone przez Lenina zmiany polityki gospodarczej jako ewolucję bolszewizmu. Lenina uznawał za przywódcę posiadającego zdolności do dostosowania niewzruszalnych dotąd doktryn do wymagań życia. Zwracał uwagę na typową, historyczną niechęć i pogardę rządów rosyjskich do wszystkiego, co było związane z samodzielną inicjatywą społeczną. Polityka gospodarcza rządów sowieckich szła śladem historycznych tendencji, czego dowodem były: monopol zbożowy czy tworzenie się i reglamentowanie przez państwo przemysłu. Tradycyjne tendencje rosyjskiej polityki państwowej występowały nie tylko w polityce gospodarczej, również w innych dziedzinach. Dowodzi to, że specyfika komunizmu rosyjskiego – poza marksistowską frazeologią – kryła wiele wątków narodowych, typowo rosyjskich. Swianiewicz, badając bolszewicką gospodarkę, nie tylko analizował jej funkcjonowanie, ale sięgał głęboko do genezy historycznej zjawisk politycznych i gospodarczych. W świetle powyższych rozważań charakterystyczne dla myśli Swianiewicza jest to, że:

- niewątpliwie był ekspertem,
- opierał się na źródłach i obiektywnie je analizował,
- jego prace nie mają charakteru politycznego.

⁸⁶ Por. *ibidem*, s. 436.

DIE WIRTSCHAFTSPOLITIK DES BOLSCHEWISTISCHEN RUSSLANDS
IN DEN ANALYSEN VON STANISŁAW SWIANIEWICZ 1917–1924
(Vom Kriegskommunismus zur Neuen Wirtschaftspolitik)

Zusammenfassung

Stanisław Swianiewicz (1899–1997) war ein bedeutender polnischer Gelehrter der Zwischenkriegszeit aus dem Bereich der politischen Ökonomie. Im Nachkriegspolen bis 1990 nicht publiziert. Er beschäftigte sich vorwiegend mit der Wirtschaft totalitärer Staaten: des bolschewistischen Russlands und des faschistischen Deutschlands. Bei der Analyse der bolschewistischen Wirtschaft Russlands sah er diese als totalitäre Wirtschaft an. Als das politische Ziel, die Erringung der Macht durch Lenin und seine Partei, erreicht war, wurden die Rechte und die materiellen Möglichkeiten der besitzenden Schicht eingeschränkt. Zum Hauptziel der Wirtschaftspolitik wurde die Schaffung einer zentralen Erfassung und Kontrolle des Wirtschaftslebens. Daher die Verstaatlichung der Banken und der Industrie, die Arbeiterkontrolle über den Betrieben und die Einführung des Getreidemonopols. In der ersten Zeit nach der Revolution existierten verschiedene Eigentumstypen. In der Zeit des Kriegskommunismus übernahm der Staat die gesamte Wirtschaft. Die Tätigkeit der Betriebe war nicht von den wirtschaftlichen Ergebnissen abhängig. Die innere Lage, mit den massiven Unruhen gegen die neue Macht sowie dem Bürgerkrieg, zwang Lenin zur Änderung der Linie der Wirtschaftspolitik. Die gesamte Energie des bolschewistischen Staates wurde auf die Verteidigung der kommunistischen Macht und die Erhaltung der neuen Ordnung gelenkt, was mit der Einführung eines massiven Terrors und ökonomischen Zwangs verbunden war. Hauptaufgabe der Wirtschaftspolitik wurde die Aufrechterhaltung der Produktion in den für die Landesverteidigung notwendigen Betrieben sowie die Versorgung der Armee und der Zivilbevölkerung. All das wirkte sich negativ auf die wirtschaftlichen Ergebnisse aus. Die Folge waren Hunger und Elend. Die Nachfolge des Kriegskommunismus war die völlige wirtschaftliche Ruine des bolschewistischen Staates. Viele Betriebe standen still. Die wirtschaftlichen Kontakte zwischen Stadt und Land waren abgebrochen. Der Bahntransport befand sich in einer kritischen Lage. Die Landbewohner stellten jegliche Produktion für den Verkauf ein und die Entwicklung des russischen Dorfes wurde in die primitiven Verhältnisse der Naturalwirtschaft zurückversetzt. Wegen Arbeitsmangel verringerte sich die Arbeiterzahl in den Fabriken. Lenin erklärte die tragische ökonomische Lage mit der Tätigkeit innerlicher und äußerlicher Feindeskräfte.

Swianiewicz beurteilte positiv die teilweise Wiedereinführung der Marktinstitutionen und der Privatinitiative durch die Einführung der NEP, d. h. der Neuen Wirtschaftspolitik. Falsch sagte er voraus, dass sogar die Tätigkeit eines Privatbetriebes sich auf das Handeln nach einem von staatlichen Institutionen geschaffenen Plan stützen kann. In der bolschewistischen Doktrin spielte die Wirtschaft eine dienstbare Rolle gegenüber der Politik. Es war eine Planwirtschaft mit Staatseigentum. Durch die Bewirtschaftung der Rohstoffe entschied der Staat über die Produktionsrichtungen. Nach der bolschewistischen Doktrin war der Staat ein gesamter Organismus und nur seine Ziele waren wichtig. Es traten hier Gegensätze zwischen den Klassen und Klassenkampf auf. Die historische Abneigung und Verachtung der russischen Regierungen zu allem, was mit einer eigenen sozialen Initiative verbunden war, zeigte sich hier in anderen Formen. Und die Wirtschaftspolitik der sowjetischen Regierungen folgte den Spuren historischer Tendenzen; die Beweise dafür sind: das Getreidemonopol sowie die staatliche Bewirtschaftung der Industrie. Die traditionellen Tendenzen der russischen Staatspolitik traten nicht nur in der Wirtschaftspolitik auf, aber auch in anderen Bereichen. Dies beweist, dass der russische Kommunismus außer der

marxistischen Phraseologie viele typisch russische nationale Einschläge besitzt. Bei der Untersuchung der bolschewistischen Wirtschaft analysierte Swianiewicz nicht nur ihr Funktionieren, aber griff tief zum historischen Ursprung der politischen und wirtschaftlichen Erscheinungen. Im Lichte der obigen Erwägungen ist für Swianiewicz folgendes charakteristisch: er war zweifellos ein Experte, er stützte sich auf Quellen, die er objektiv analysierte, und seine Arbeiten hatten keinen politischen Charakter.